

ТЕКСТИ І КОНТЕКСТИ

До «Тараса Бульби» існувала вже значна «козацька література». Її початки сягають кінця XVI ст. Наприклад, одним з перших творів, де говорилося про українських козаків і давався їхній опис, була латиномовна поема «Про Острозьку війну» Симона Пекаліда. Козацька тематика посідала помітне місце у творчості польськомовного автора Мартина Пашковського. Одним із перших українських літературних творів, де оспівувалося козацтво, стали «Жалісні вірші на погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного». Говорилося про козацтво в польських хроніках кінця XVI — початку XVII ст., а також у творах західноєвропейських авторів. Хоча сумнівно, щоб Гоголь знав про всі ці твори й вони справляли на нього вплив. Виняток може становити хіба що «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, про який говоритимемо нижче.

Гоголь міг бути знайомий із козацькими літописами XVIII ст. Але якихось помітних впливів цих текстів у «Тарасові Бульбі» не відчувається. Натомість помітним є вплив творів фольклорного характеру. У гоголівській

часи, значені впливом романтизму, «науковою модою» стало збирати фольклор. Гоголь знав про зібрані Михайлом Максимовичем українські народні пісні, видані 1834 року: адже з цим діячем він підтримував тісні стосунки. Також спілкувався Гоголь з Ізмаїлом Срезневським, який випустив збірник фольклорних матеріалів «Запорізька старовина» (1833). Крім того, з українським фольклором Гоголь міг ознайомитися в роки свого дитинства й юності. Він і сам записував деякі народні пісні. Тому фольклорний елемент у повісті, безперечно, є. Навіть трапляються тут переспівування окремих народних дум.

Працюючи над другою редакцією повісті, Гоголь, очевидно, використовував ще збірник Платона Лукашевича «Малоросійські та червононоруські народні думи й пісні» (1836). Звідси він міг узяти зокрема «Думу про Самійла Кішку», яку використав в описі діянь Самійла Шила. Можливо, звідси було взято й «Думу про Івася Коновченка», ремінісценції якої проглядаються у другій редакції.

До цієї лектури фольклорного характеру наближався і збірник Миколи Маркевича «Українські мелодії» (1831), що базувався на детальному вивченні фольклорних та історичних джерел. Можливо, звідти Гоголь почерпнув опис степу, в якому він сам, наскільки можемо судити, не бував. Не виключено, що з цього збірника письменник запозичив і опис страти козаків. Принаймні простежуються деякі паралелі між описами страт Остапа в «Тарасі Бульбі» та Наливайка в «Українських мелодіях».

На Гоголя мала б, здається, справити вплив сучасна йому «козацька література». Принаймні знав він і відому

поему «Мазепа» (1819) Джорджа Байрона, і пушкінську «відповідь» на неї — поему «Полтава» (1828). Проте ці твори загалом видаються далекими від «Тараса Бульби».

Козацька проблематика була представлена як у літературі російській, так і в літературі польській. До неї звертався Кондратій Рилєєв. При цьому він, як і Пушкін, апелював до «Історії русів», даючи поетичну інтерпретацію окремим фрагментам цього твору. «Історію русів» широко використовував і Гоголь, працюючи над «Тарасом Бульбою».

Що ж до літератури польської, то в ній виникла так звана «українська школа», представники якої часто зверталися до козацької проблематики, інтерпретуючи її у пропольському дусі. Низку «козацьких» творів написав один із найяскравіших представників польського романтизму, одноліток Гоголя — Юліуш Словацький. Популярні твори на козацьку тематику належали Тимкові Падурі. Чи знав про ці твори Гоголь — велике питання. Проте достеменно відомо, що він, перебуваючи в Західній Європі, спілкувався з польськими емігрантами. І одним з його приятелів став саме представник «української школи» в польській літературі Юзеф Богдан Залеський. Збереглася єдина записка Гоголя українською мовою. Це якраз записка до Залеського, писана в лютому 1837 року: «Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то сояшныца, не то завійныця (хай їй прыснутся лысый дидько), та тепер, спасибо Богови, кажут начей-то пан зовсим здоров. Дай же Боже, щоб на довго, на славу усій козацькій землі давав бы чернецького хлиба усякій болизни и злыдням. Та й нас бы не забував, пысульки в Рым слав. Добре б було, колы б и сам туды колы-небудь

примандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі». Спілкувався Гоголь у Парижі також з Адамом Міцкевичем. Правда, прямі «польські сліди» у «Тарасові Бульбі» відшукати складно. Хоча в другій редакції повісті помітно зростає інтерес до польської проблематики.

На нашу думку, «Тарас Бульба» цілком вписується в контекст української модерної «козацької літератури» початку XIX ст. Навіть можна сказати, що цей твір синтезує цю літературу.

На початковій стадії ця література мала гумористичний чи навіть іронічний характер. І це можна зрозуміти. Адже процеси, що відбулися в кінці XVIII ст., — ліквідація Слобожанщини та Гетьманщини, інкорпорація їхніх територій до складу Російської імперії, трансформація козацької старшини в російське дворянство — зробили козацтво «несерйозним» явищем. Малоросійське дворянство (а саме до нього належав Гоголь і його предки) почало сприймати козацтво як анахронізм. Важливою справою для малоросійської шляхти стала інкорпорація в систему Російської імперії — і тут козацтво з його колишньою «славою» могло стати на заваді. Перед очима Гоголя був приклад такої успішної інкорпорації: його родич по материнській лінії, Дмитро Трощинський, походив із козацького старшинського роду, але зробив блискучу кар'єру при петербурзькому дворі й отримав величезні володіння на теренах України. Трощинський був покровителем батька Гоголя — Василя. Останній навіть ставив свої вистави у двірському театрі Трощинського.

Автори, що походили з малоросійського дворянства, нерідко вдавалися до висміювання козацтва. «Типовий»

козак у їхніх творах поставав як п'яничка, недалеко й безладна людина, неосвічений провінціал. Такими здебільшого зображені козаки-троянці у перших трьох частинах відомої поеми «Енеїда» Івана Котляревського. Вони ведуть безтурботне життя, постійно пиячать. Життя для них — таке собі «свято в загулі». Котляревський, творчість якого Гоголь знав і навіть цитував у своїх творах, вустами Зевса негативно характеризує Запорізьку Січ як «місце покарання», куди він збирається відіслати непокірних богинь:

*Або я лучшу кару знаю,
Ось як богинь я укараю:
Пошлю вас в Запорізьку Січ;
Там ваших каверз не вважають,
Жінок там на тютюн міняють,
Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.*

Подібні характеристики козацтва та Запорізької Січі зустрічаються й у «Тарасові Бульбі».

Правда, не можна сказати, що Котляревський в «Енеїді» характеризує козацтво виключно в негативному плані. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. письменникові випало воювати разом з козаками проти турків, і, схоже, він дістав позитивне враження від козацьких бойових навичок. У четвертій частині «Енеїди», написаній уже після того, як Котляревський пішов у відставку, читаємо таке:

*Було тут військо волонтирі,
То всяка юрбиця людей,*

*Мов запорожці-чуприндірі,
Що їх не втне і Асмодей.
Воно так, бачиш, і негарне,
Як кажуть то — не регулярне,
Та до війни самий злий гад:
Чи вкрасти що, «язик» достати,
Кого живцем чи обідрати,
Ні сто не вдержить їх гармат.*

Похвала нерегулярному війську в «Енеїді» йде якраз після слів, де Котляревський проспівав оду козацьким полкам Гетьманщини:

*Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть.*

У заключних частинах «Енеїди» зустрічаємо поєднання комізму та героїзму в зображенні української козащини. Приблизно таку саму амбівалентність маємо і в «Тарасі Бульбі».

Еволюція ставлення Котляревського до козащини, що простежується в «Енеїді», є водночас відображенням еволюції малоросійського дворянства. Інтегрувавшись

у державну систему Російської імперії, його представники дивилися на «нецивілізоване» козацтво зверхньо. Але минав час, ілюзії щодо переваг імперської інтеграції танули. Конкуренція за владу в імперії виявилася надто сильною. Малоросійське дворянство поступово втрачає позиції й починає замикатися в собі. У його середовищі поширюються ідеї автономізму (до речі, існує версія, що згаданий Дмитро Трощинський, покровитель родини Гоголів, був таємним автономістом). Популярним стає звернення до козацької минувшини, передусім до історії Гетьманщини, її героїзація. Згодом ця тенденція дістане свій розвиток, зазнає трансформації і стане одним із центральних моментів у генезі новочасної української національної свідомості.

Микола Гоголь, як уже зазначалося, знав «Енеїду» Котляревського — про це свідчать «диканські» повісті. А Гоголів батько писав «смішні» п'єси українською мовою, де зображувалися реалії тогочасного українського сільсько-го життя. Одна з таких п'єс дійшла до нас. Це — «Простакъ, или хитрость женщины, перехитренная солдатомъ».

Згадана п'єса — своєрідний зразок колоніальної літератури. Подібну п'єсу маємо і в Котляревського — «Москаль-чарівник». У згаданих комедіях українці зображені в гумористичному, а то й іронічному плані. Над ними підіймається солдат («москаль»), який, фактично, представляє російську імперську цивілізацію. Це вже пізніше в Шевченка, у «Катерині», така постать стане антигероєм, і прозвучить крилата фраза: «Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями...».

Але повернімося до «Простака...» Василя Гоголя. Від самого початку автор дає зрозуміти, що персонажі п'єси,

яких він зображує гумористично й іронічно, є козаками чи нащадками козаків. Винятком є лише солдат. Ось як звучать перші слова комедії — монолог господаря дому Романа: «Романъ, одинъ, поднимаясь со скамейки и представляя разслабленного. Врагъ ёго ба́тька зна́е, здаётця, я ищѣ не дѹже й старій, а зовсімъ охрѣвъ, такъ що ні нігъ, ні рукъ не чѹю, ненѣче побітий. (Зѣваетъ). Ка́жуть лю́де, що мене баглаі напали... мѹже прокляті й баглаі; тільки жь я ужѣ дѹже давній — я ужѣ бувъ дебѣлимъ пѹрубкомъ, якъ наші козакі на Лінію въ похѹдъ ходіли. — Дай Бѹже ца́рство па́ну-со́тнику; для мене дѹже панъ добрий бувъ — всіхъ козаківъ у похѹдъ вітурливъ, — а мене та́къ уподѹбавъ, що оста́вивъ дѹма и повелівъ свіні па́сти, — отоді-то міні рѹскішъ бу́ла! Не знавъ я ніякого діла; а тепѣрь и не здѹжаю, да трѣба робіти, щобъ старá не ла́яла. (Садится). Спасі́бі Бѹгу, що зайшла́ десь, а то́ бь ужѣ давно́ дѹбі скребла́ мо́рку. (Зѣваетъ и чешетъ себѣ спину)».

Микола Гоголь продовжив батькову тенденцію: у його ранніх творах, які ввійшли до «Вечорів на хуторі біля Диканьки», теж часто зустрічаємо гумористичне й іронічне зображення козаків. Але на цьому ми детальніше зупинимося далі, коли розглядатимемо творчість письменника в контексті російського імперського дискурсу.

Багато ж малоросійських дворян пройшли еволюцію від зачарування імперією до своєрідного автономізму, який виявляв себе зокрема у зверненні до «козацької слави», в пропагуванні її. Одним із яскравих культурних явищ цієї еволюції стала «Історія русів».

Перша згадка про неї припадає на 1828 рік: саме тоді рукопис цього твору був знайдений у Стародубському повіті Чернігівської губернії, де існувала сильна